

XIX. YÜZYILDA NASTURİLERDE TARIM VE TARIMSAL FAALİYETLER

Murat Gökhan DALYAN
Adıyaman Üniversitesi
Eğitim Fakültesi /Sosyal Bilgiler Öğretmenliği
mgdalyan@adiyaman.edu.tr

ÖZET

XIX. yüzyıl Ortadoğu'sunda yaşayan Hıristiyan bir topluluk Nasturilerde tarımsal faaliyetler buldukları ülkelerin coğrafi yapısına göre yapılmıştır. Kuzey batı İran'da tarım, geniş ovalarda yapılırken; Hakkâri bölgesinde akarsuların aşındırdığı derin vadilerde oluşturulan teraslarda yapılmıştır. Buğday, ceviz, dut, mısır, darı, üzüm tütün, kavun başlıca yetiştirilen tarım ürünlerdir. Bu ürünlerden özellikle üzüm ve tütün, dışa satım konusunda diğer ürünlere göre daha fazla ön plandadır. Bölgenin iklimden dolayı, zaman zaman kuraklıklar meydana gelmiştir. Bu nedenle Nasturiler, kıtlık zamanlarında yağmur duasına çıkmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Nasturi, Tarım, Üzüm, Tütün, Ceviz

AGRICULTURE AND AGRICULTURAL ACTIVITIES IN 19TH CENTURY NESTORIANS

ABSTRACT

The Agricultural activities of Nestorians, which was one of the Christian societies in Middle East in the 19th century, were carried out according to the geographical structure of the area they lived in. While they performed their agricultural activities in vast plains in Northwest Iran, they used terraces in deep valley created by rivers in Hakkari area. Wheat, walnut, mulberry, corn, grape, tobacco and melon were the main agricultural products. Grape and tobacco, being export products, were of more importance. Because of the climate of the area, they occasionally experienced draughts. As a result, Nestorians performed for rain prayer in the times of shortages.

Keywords: Nestorians, Agriculture, Grape, Tobacco, Walnut

1. GİRİŞ

İnsanoğlunun tarih sahnesine çıkışından itibaren onun ekonomik faaliyetlerini ve yaşam alanlarını belirleyen başlıca faktör iklim ve coğrafya olmuştur. Bu çalışmada Ortadoğu'da yaşayan kadim bir Hıristiyan halk olan Nasturilerin yaşadıkları coğrafyanın tarımsal ekonomilerine ne derece etkide bulunduğu ve bunun bölgelerindeki önemine değinilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda özellikle bölgede XIX. Yüzyıl boyunca faaliyet gösteren misyonerin rapor ve hatıratları başta olmak üzere Osmanlı arşiv kaynaklarından yararlanma yoluna gidilecektir. Ancak özellikle tarım konusunda bağımsız özel bir kayıt ve belge olmaması çalışmanın derlemelerden ve hatıratlardan yola çıkılarak hazırlanmasına neden olmuştur. Çalışma itibariyle özellikle konu mekan ve zaman olarak misyonerlik faaliyetlerin en fazla yoğunlaştığı XIX.yüzyıl olarak sınırlandırılmıştır.

2. NASTURİLER KİMDİR?

Nasturi kavramı, Anadolu ve kuzey İran coğrafyasındaki insanların Hıristiyanlığın kabulünden sonra M.S. 431 yılında Efes Konsülü ile birlikte başlayan dinî tartışmalar ve mezhepsel görüş farklılıklardan dolayı İstanbul Patriği Nastur'un görüşlerine inanan halka verilen isimdir. (Çelik, 1995: 150; Albayrak, 1997:27)

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Hakkâri ve İran'ın Urmiye bölgelerinde yaşayan Nasturiler göçebe ve yerleşik olmak üzere iki kısma ayrılmış bir biçimde yaşamaktaydılar. (Dalyan, 2009:12-14).

Osmanlı sınırlarında Hakkâri'de yaşayan Nasturilerin buldukları alanlar coğrafi olarak büyük oranda yüksek rakımlı engebeli, dağlık ve tarıma uygun değildi. Az miktarda vadi tabalarındaki küçük teras tarlaları ise, onların geçimini sağlayacak oranda ürün yetiştirilmesine olanak vermemiştir. Tarla azlığı ve engebeli arazi yapısı Nasturilerin esas geçim kaynaklarının tarımdan ziyade hayvancılığın almasına sebep olmuştur (Grant, 1994: 80-81). Buna mukabil Kuzeybatı İran'da Urmiye Ovası'nda yaşayan Nasturiler, coğrafik olarak yüzey şekillerinin düzlüğü ve genişliği neticesinde Hakkari'de kardeşlerinin aksine yoğun olarak tarımsal faaliyetlerle uğraşmaktaydılar (Shedd, 1903:2)

3. HAKKÂRİ BÖLGESİ'NDE TARIM

XIX. yüzyılda Nasturi toplumunda tarım faaliyetleri, buldukları ülkenin coğrafi yapısına göre gerçekleştirilmiştir. Nasturiler arasında, büyük çapta tarımsal faaliyetler daha çok İran ve Türkiye'nin birbirine yakın sarp yerlerdeki küçük köylerinde yapılmıştır (Wigram, 1929:138).

Urmiye Nasturileri ile karşılaştırıldığında, Hakkâri ve çevresinde yaşayan Nasturilerin kullandıkları tarlalar, derin vadilerin kenarlarında oluşturulmuş olan küçük teraslardan ibaretti (Y.E.E. 132/26; Kinneir, 1818:455-56; Perkins, 1843a:6; Ainsworth, MDCCCXLII:227; Report, 1843b: 111; Coan, 1939: 66). Tarlalar, genel olarak yamaçların üst kısımları toprakla dolgu yapılarak düzeltilmiş ve küçük geometrik şekilde oluşturulmuştur. Dışardan toprak taşınmasıyla oluşturulan dolgu teras tarlaların istinat duvarları, Termen'e göre kimi zaman 5-10 metreyi buluyordu. Nasturilerin yaşadıkları bölgelerin dağlık olması, tarıma uygun arazilerinin az olmasını beraberinde getirdiği gibi; evlerin düz yerlere yapılmasını da engellemiştir. Arazinin kısıtlı olması

nedeniyle Zap Suyu'na yakın tarımsal alanlardan daha fazla yararlanmak adına, yılda iki defa ürün alınmaya çalışılmıştır(HR.TO. 240/26; Maclean ve Browne, 1891:34; Perkins, 1843a:7; Shedd, W.A., 1903:4; Mayevsky, 2007:110; Ainsworth, 1840:41;Termen, 1910:23-24; Coleman, 1858:566; Report, 1855:83).

Bu şekilde, akarsu kenarlarındaki ve dağ yamaçlarındaki toprakların teraslanmasıyla oluşturulan tarlalar, zaman zaman karların erimesiyle birlikte nehirlerin taşması sonucu, bozulabiliyor ve yeniden yapılması gerekebiliyordu. 1887 yılında Tiyari Aşireti köylerinden Aşıta Köyü'nün içerisinde meydana gelen bir su taşkını nedeniyle 132 teras tarlası ile iki ev yıkılmıştır (Maclean ve Browne, 34-35).

Bu tarlalar, buldukları coğrafyadan dolayı yoğun insan gücüyle emek ve yalnızca kaba tarım aletleri sayesinde işlenebilmiştir. Tarlaları sulamak için, teras duvarları üzerinden veya dağların arasından tüneller ve kanallar açmışlardır. Bu küçük tarlaların en büyük sorunu çevreye musallat olan haşere hayvanlardı. Nasturiler, tarlalarına musallat olan bu hayvanları uzaklaştırmak için davul çalma veya silahla ateş edip gürültüler çıkartma yoluna gitmişlerdir.(Tyler, 1859: 286-87; Coan, 74).

Nasturilerin yüksek verim alma adına yoğun tarımsal faaliyetlerinde bulunmalarına rağmen tarlalarının küçüklüğü kendilerine yetecek kadar tarım ürününü yetiştirmelerine olanak vermemiştir. Bu sebeple, tarım ürünlerinin büyük bir çoğunluğunu dışarıdan almak zorundaydılar. Sırf bu nedenle dışarıya kapalı yaşadıkları bölgelerinden çıkmak durumunda kalmışlardır (Y.E.E. 132/26; Y.PRK.UM. 3/40).

1891 yılında bölgede bulunan Vital Cuniet bölgenin tarımsal ürünlerini ve değerlerini aşağıdaki şekilde vermiştir:

Tarım Ürünleri	Ürünlerin Miktarı	Ürünlerin Değerleri
Buğday	20.000 ton	?
Arpa	15.000 ton	?
Darı	20.000 ton	?
Mısır	15.000 ton	?
Pirinç	20.000 ton	?
Fasulye	30.000 kilo	?
Bezelye	10.000 kilo	?
Produits maraichers ?	60.000 kilo	?
Kuru Üzüm	50.000 kilo	7.500 lira
Yaş Üzüm	10.000 kilo	?
Badem	4.000 kilo	?
Hurma	12.000 kilo	?
Nar	25.000 kilo	
Mazı	2.000 kilo	600 lira
Keten	5.000 kilo	1000 lira
Bal	?	3000 lira
Tereyağı	10.000 kilo	1000 lira
Tütün	400.000 kilo	12000 lira

(Cuinet, 1891:658)

4. URMİYE BÖLGESİ'NDE TARIM

İran'ın Urmiye Ovası'ndaki Nasturiler, Hakkâri'deki kardeşlerinin aksine coğrafi olarak daha geniş, verimli ve eriyen kar sularıyla sulanabilen topraklara sahiptiler (Smith, 1833: 234; Report, 1842: 129; Perkins, 1843b, 101; Ainsworth, MDCCCXLII: 302,306; Ainsworth, 1840, s. 61; Anderson, 1872: 174, 316-317; Cutts, 1876: 254; M., 1901: 424-426; Heazel ve Margoliouth, 1913:92). Bu geniş araziler, genellikle uzun bir kıştan sonra karlarının erimesiyle tarlaların bir çift öküz veya mandayla sürülmesiyle ekilirdi. Ekilen tarlalar, bahar mevsimiyle birlikte artan sıcaklığın ürünlere zarar vermesini engellemek adına zaman zaman sulanırdı (Maclean ve Browne, 403; Dwight, 1840: 282-283; Smith ve Dwight, 1834: 403). Urmiye'de tahıl tarımı olarak yedi çeşit buğday ile bakla ve benzeri tahıllar bol miktarda yetiştirilmekteydi (Bilgili, 2004:234-35).

Urmiye bölgesinde kendi toprakları olmayan Nasturiler, toprağını işledikleri Müslüman toprak sahiplerine, toprak kirası olarak yetiştirdikleri tarım ürünlerinin sekizde birini veriyorlardı(Shedd, 1903: 4). Cutts'a göre ise bu oran 3'te birdir (Cutts, 254-55). Bu bölgede yaşayan Nasturiler, Urmiye Ovası sayesinde bol miktarda tahıl üretimi yapar ve bu ürünlerle kendi ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi geri kalanını da satarlardı.

5. TAHILLAR

Hakkâri'nin dağlık bölgelerinde yaşayan Nasturilerinse arazi yapısından dolayı kısıtlı tarım sahalarına sahiptiler. Oluşturdukları tarlaların yakınlarından geçen ırmaklar sayesinde tahıl olarak daha çok pirinç ve darı yetiştirmişlerdir. Bu ürünlerden darı, genel olarak besleyici özelliğinden ve buğdayın bölgede az olmasından dolayı, bu bölgede ekmek yapımında kullanılmıştır. Ayrıca darının sapları ve kökleri, Nasturilerin hayvanları için güzel bir yem alternatifi de oluşturmuştur (Badger, MDCCCLII:214; Maclean ve Browne, 34; Report, 1899:198; Mayevvsky, 152; Lalayan, 1916: 33-34; Wigram ve Wigram, 2004:50). Bu nedenle Hakkâri bölgesinde bu tahılın üretimi yaygınlık göstermiştir.

Tahıl olarak buğday, iklimden dolayı kışa doğru ekilir ve yaz sıcaklarının aniden gelmesi ile olgunlaşp hasat edilirdi. Tarımsal alanlar son derece kısıtlı olduğu için Hakkâri bölgesinde arazilerden daha fazla yararlanmak adına buğday hasadından sonra tarlalarına bu sefer pirinç ve darı gibi hububatlar ekilir ve bunlar da sonbahara doğru hasat edilirdi (HR.TO. 240/26; Ainsworth, 1840: 40; Perkins, 1843a: 7; Maclean ve Browne, 34; Mayevvsky, 110; Termen, 23-24). Hakkâri Bölgesi'nde buğday tarımı özellikle düz arazilerin daha fazla bulunmuş olduğu Yüksekova'da gerçekleştirilirdi (Cutts, 242). Ancak bu teras tarlalarından elde edilen kışlık buğday ihtiyacı karşılamada yersiz kaldığından buğday, ya genellikle Van-Hakkâri Bölgesi'nin ovalık kesimlerinde yaşayan Nasturi kardeşlerinden veya (Maclean ve Browne, 24; Report, 1855: 83) Musul'un ve Revanduz'un buğday pazarlarından satın alınırdı.(A.MKT.UM. 147/43). Hakkâri Nasturileri, bu kısıtlı tarım sahalarında buğdaydan başka darı, patates, hint mısırı, çavdar, arpa gibi çeşitli ürünler yetiştirmekteydiler. Hakkâri Nasturileri, pirinç üretimini ise Zap Nehri'nin geçmiş olduğu uygun vadi tabanlarında gerçekleştirmekteydiler(Badger, 214-15; Shedd, W.A., 1903:4). Tahıllar üretim olarak karşılaştırıldığında Hakkâri Bölgesi'ndeki Nasturiler tahıl olarak en çok pirinç ekimi

yapmakta ve (Badger, 214) özellikle pirinç, Amediye ve Bervari arasındaki alanlarda bolca yetiştirilmekteydi (Badger, 199). Bütün bu ekimi yapılan tahıllar, ekmek yapımında Nasturiler tarafından kullanılan temel malzemeleri oluşturmaktadır (Laurie, 1853:182; Tyler, 287-88; Marsh, 1865:55; Report, 1899:198; Coan, 46).

Mayevsky'nin anlatımı ile *"...Arazi engebeli olmasından dolayı mezru parçalara pek nadir tesadüf olunur; ancak köylerin civarlarında tarla bulunabilir. Eğer tarıma elverişli toprak bulunursa en dik meyilde bile teras yaparak bir parça bir şey ekmeye çalışılır. Toprak ancak kürek ve bel ile hazırlanabilir. Her bir ufak tarlacık büyük bir müşkülle tarıma uygun hale sokulmuştur. Buna karşılık hâsılât bire 500 veyahut 1000 raddesinde bereketli ürün alınır. Ekin, mısır ve hububat-ı sairedir..."* (Mayevsky, 77) Ovalarda yaşayan Nasturiler ise diğer Müslümanlar gibi tahıl yetiştiriyorlardı (Hay, 2005:108-109).

Hasat vaktinde, tarlalarda yetişen ürünler genellikle kadınlar tarafından biçilirdi. Tarlalardan getirilen biçilmiş buğday demetleri ve diğer hububatlar, kurutulmak amacıyla evlerin çatılarına bırakılırdı (Termen, 24). Tarladan getirilen tahıl ve ürünler bütün ev halkı tarafından harman edilirdi. Harman sırasında ürün demetleri yığın haline getirilir ve bir çift öküz veya mandanın çektiği bir dairesel düven ile taneler saplarından ayrılırdı. Daha sonra samanla karışık olan ürün bir iki kişi tarafından esintili bir havada doğal bir fan görevi gören rüzgâra doğru savrulurken tanelerin samandan ve kabuklarından ayrılması sağlanırdı. Bu işlemden sonra taneler hazır hale gelmiş olurdu (Maclean ve Browne, 75-76). Diğer bir ürün ayırıştırma yönteminde ise kurutulan ürünler, büyük bir taş havan üzerinde, tokmakla vurularak kabuklarından ayırıştırılır ve harmanlanırdı. Tahıllar evde kullanım için genellikle el değirmenlerinde öğütülerek kış için hazır hale getirilirdi. Hasat zamanındaki bütün bu işler, Nasturi kadınların sorumluluğundaydı (Termen, 24).

6. SEBZE VE MEYVELER

İran'da Urmiye çevresindeki 200 köye dağılmış olan reaya Nasturiler, dağlardan gelen sular ve iklimin mümbitliği sayesinde bu bölgede üzüm, armut, kayısı, vişne, ayva, elma kavun ve şeftali gibi meyveler yetiştirmişlerdir (Campell, 1844:100; Maclean ve Browne, 69; Heazel ve Margoliouth, 55-56). Özellikle İran'ın Urmiye Ovası'nda bulunan Ula Köyü kavun üretimi konusunda ön plana çıkmıştır (Dwight, 282-83; Laurie, 60-61; Maclean ve Browne, 70; Speer, 1911:17; Heazal ve Margoliouth, 95; Coan, 26).

Hakkâri bölgesinde ise, meyve ve sebze olarak; nar, lahana, kayısı, ceviz, üzüm ve fasulye üretimi yapılmaktaydı (Badger, 214). Nasturiler arasında din, bir yaşam felsefesi olarak yaşandığından üreticileri, mevsimin ilk meyvelerin kutsaması ve hasadın bereketli geçmesini sağlamak için kiliseye getirirler ve rahiplere sunarlardı (Ainsworth, 1840:36). Sakız kabağı, patlıcan, domates, kabak, salatalık başlıca yetiştirilen sebzelerdir.

6.1. Üzüm Üretimi

Üzüm üretimi, Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan bütün Nasturiler arasında yaygın olup; Urmiye'dekilerin geniş bağlarının aksine Hakkâri'dekiler değişik tipte üzüm çeşitlerini yaşadıkları vadilerinin tarıma uygun olan bölümlerinde yetiştirmişlerdir

(Kinneir, 453-56; Sniht ve Dwight, 1834: 403; Badger, 214). Özellikle bunlardan oldukça küçük ve koyu mor renkte olan cinsi, Tiyarili Nasturiler tarafından şarap yapımında kullanılmıştır (Maclean ve Browne, 43).

Urmiye Ovası'nda üzüm ve bağcılık, özellikle İran tarafında Nasturiler arasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Öyle ki; bu bölgede, XIX. yüzyılın sonlarında yaklaşık yirmi yedi üzüm çeşidi yetiştirilerek (Cutts, 262; Maclean ve Browne, 73; Matiyef, 1996:26) yaklaşık 4 milyon, asma çubuğu ekilmiştir (Matiyef, 26). Bu nedenle Urmiye'li Nasturiler, büyük ekonomik değeri olan üzümlerin hasat mevsimlerinde çalınmaması için bağlarda gece gündüz bekçilik yapmışlardır (Smith, 254). Yine bu amaçla bağların etrafı 1,5 metre yüksekliğinde, bazı yerlerde daha yüksek çamur duvarlarla çevrilmiştir. Bu çitleme tarım ürünlerinden sadece bağlar için yapılmaktaydı. Nitekim aynı bölgelerde kavun sebze ve başka tür meyve bahçelerinde hiçbir koruma önlemi alınmamıştır (Maclean ve Browne, 71).

Irak yakınlarında Hakkâri'ye komşu olan Erbil ve Hoşnaw bölgelerinde ise kurak mevsime uygun, sulama gerektirmeyen üzüm çeşitleri ön planda bulunmaktadır. Bu üzümlerin toplanması; cinsine göre ağustos'ta başlar, kasımda bitirilir. Asıl hasat ise ekim ayında yapılırdı. Hasat edilen üzümler, bir müddet çeşitli yerlerde kurutularak pazarlarda satışa hazır hale getirilirdi (Hay, 108). İri cins üzümler, Amediye civarlarındaki köylerde yetiştirilmiş ve özellikle kurutmalık olarak değerlendirilmiştir (Badger, 199).

6.2. Kuru Üzüm Üretimi

Osmanlı topraklarında Bervari Nasturileri; kuru üzüm üretimini, bağdan kestikleri üzüm salkımlarını saplarından ayırmakla başlatırlardı. Daha sonrada üzümleri daha önceden hazırlanmış olan kazandaki kaynar suya daldırarak çıkartıp temiz bir yere serper ve kuruturlardı (Layard, 2000:127). Urmiye Bölgesi'ndeki Nasturiler arasında yetiştirilen üzümleri iyi kalitede kurutulabilmek ve eşek arılarının üzümler üzerindeki tahribatını önlemek için; toplanan yaş üzümler, yoğun küllü bir su karışımına batırılır ve daha sonra da kuruması için on beş gün güneş altında toprak zemine serilirdi. Bu işlem süresince yere serilen mahsulün aynı zamanda yağmur almaması gerekirdi; yoksa mahsul mahvolabilirdi (Wigram ve Wigram, 242).

1886-1890 yıllarında Urmiye'de üretilen üzümlerin bir batmanı İngiliz parasıyla 32 pounda satılmıştır (Maclean ve Browne, 73). Her asmanın 4 kilo üzüm verdiği baz alındığında, yaklaşık 16.000 ton yaş mahsul üretimi yapılmıştır. 80 kilo yaş üzümünden 16 kilo kuru üzüm çıkmasına bağlı olarak bu bölgeden yıllık 3.200 ton kuru üzüm üretimi gerçekleştirilmiştir. Üretilen bu üzümler iç pazar olarak ta İran'a, dış pazar olarak Rusya, Türkiye ve Avrupa'ya satılmıştır. Avrupa'ya yapılan ihracatta Trabzon Limanı önemli bir geçiş noktasını teşkil etmiştir.(Cutts, 262; Maclean ve Browne, 73;Shedd, W.A., 1903: 4; Matiyef, 26). Ancak ihracatta mesafenin uzun olması birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir.

Bağ bozumu sırasında eğer üzümlerin evde yaş olarak uzun süre kalması isteniyorsa, üzüm salkımları asmadan koparıldıktan sonra kamışlar üzerine birbirleriyle bağlanarak evin tavanına asılırdı. Burada yeterince hava alan yaş üzümler kış boyunca taze kalabiliyorlardı. Kışın ortalarından itibaren bu salkım üzümler, yavaş yavaş kuru üzüm gibi kurumaya yüz tutuyordu. Diğer bir yaş üzüm saklama işleminde ise, taze

üzüm salkımları odun talaşına konmasıdır. Bu şekilde Frederick Coan, üzümlerin nisan ayına kadar taze olarak muhafaza edilebildiğini ifade etmiştir (Coan, 25)..

Nasturiler arasında üzüm, sadece yaş veya kurutularak değerlendirilmezdi. Aynı zamanda hasat edilen üzümün bir bölümü de pekmez yapımında kullanılmıştır. Her evde pekmez yapımı için araç gereçler bulunmuştur. Ya üzümlerin çiğnenmesiyle yada iki kalas arasına konan üzümlerin sıkıştırılması sonucunda elde edilen üzüm suyunun kaynatılması esnasındaki bir iki işlemle pekmez imal edilmiştir (Maclean ve Browne, 73-74; Coan, 25).

6.3. Nasturilerde Şarap Üretimi

Nasturiler tarafından üretilen üzümlerden cinsine göre, beyaz veya kırmızı şarap üretilmiştir. Yaş mahsul makinelerde sıkıştırılarak suyu çıkartılır ardından da çıkan bu su testilere konur, ağzı tahta kapaklarla kapatılır, testinin etrafı ve gövdesi çamurla kaplanarak işlem tamamlanırdı. Bu işlemin üzerinden bir ay geçince üzüm suyunun mayalanma süresini tamamlar ve içki, tüketime hazır hale gelirdi. (Maclean ve Browne, 73-74; Matiyef, 26). Üzüm çeşitlerinden özellikle beyaz ve mor çeşitlerinden şarap üretiminde faydalanılmıştır (Hay, 108).

Nasturilerin yapmış oldukları şaraplar, misyonerler tarafından genellikle kalitesiz ve şarap sanatının gerisinde olarak değerlendirilmiştir. Yine de bu üretilen şarapların önemli bir kısmı Nasturiler tarafından tüketildiği gibi, geri kalan kısmını da el altından Urmiye'deki Müslüman komşularına satılmıştır. İmal edilen şaraplardan kırmızı şarap, genellikle kışın tüketilirken; beyaz şarap daha çok ilkbaharda tüketilmiştir. Şarap saklama konusunda Nasturilerin uygun ortam oluşturma konusunda sıkıntılar yaşamasından şaraplar, yılın sonuna doğru genellikle sirke olur veya bozulurlardı. Bu nedenle ilkbahardan önce şarapların bitirilmesi gerekmekteydi (Maclean ve Browne, 73-74).

İçki olarak şarabın dışında rakı yapan ve yaygın olarak tüketen Nasturiler, alkollü içkilerden sadece oruç tuttukları vakitlerde uzak dururlardı (Marsh, 1865: 243; Missionary Herald, 1851, 188; Perkins, 1843b:104) . Nasturilerin özellikle İran topraklarında yaşayan bölümü Urmiye'nin verimli topraklarındaki bağlardan bol miktarda elde ettikleri üzüm sayesinde çok miktarda şarap ve içki yapıyor ve bunu da ucuza imal ettiklerinden oldukça bol bir şekilde tüketiyorlardı. Bol şarap tüketmelerinden dolayı Nasturiler genellikle Protestan misyonerler tarafından tepki ile karşılanmışlardır. Zira onlar içkinin insana ve dini yaşayışına zarar verdiğine inanıyorlardı (Perkins ve Laurie, 1862: 9; Perkins, 1868d: 36-38; Shedd, J.H., 1871:13; Anderson, 1884:300-301;Report, 1844:142;Cutts, 258; Report, 1885:68).

6.4. Nar Üretimi ve Ceviz Üretimi

Özellikle dağlarda yetiştirilen meyveler yukarıdakilerden farklı olarak dut, ceviz, erik, incir ve nardır. İncir ve dut diğer mevsimler için kurutularak değerlendirilirdi. Özellikle yetiştirilen nar, Nasturiler arasında hem tıbbî ateş düşürücü olarak hem de sanayi alanında deri tabaklamada kullanılmıştır (Perkins, 1868d: 37; Mayevsky, 107; Hay, 108) .

Urmiye ve çevresinde yetiştirilen ceviz, hem ürün olarak hem de ağaç gövdesinin ticarî değerinden dolayı marangozluk işlerinde önemli bir yere sahipti

(Maclean ve Browne, 69; Cutts, 202-203). Kerestesi, tarlaları sürmek için saban ve sert tahta gerektiren eşyaların yapımında kullanılmıştır. Hakkâri Bölgesi'nde Cela Yöresinden toplanan yıllık 3.000 ton ceviz, Nasturiler tarafından Musul ve İran pazarlarına satılmıştır (Layard, 127; Matiyef, 24). Yine Hakkâri bölgesi'ndeki ceviz ağaçlarının kütükleri bu merkezler dışında yurtdışına da “*özellikle İngiltere'ye*” ihraç edilmiştir. İngiliz misyonerlerinden Cutts, bu kütüklerin özellikle piyano ve mobilya yapımında kullanıldığını belirtmiştir. 1877 yılında bölgedeki ceviz kütüğü ticareti, Rumlar tarafından yapılmıştır. Zaman zaman bu ceviz kütüklerinin Nasturiler tarafından birden çok kişiye satılması bazen sıkıntılara neden olmuştur (Cutts, 202-203). XIX. yüzyıl boyunca Hakkâri çevresinde oldukça önemli bir gelir kaynağı olan ceviz ve ağaç kerestesi ticareti, 1895 yıllarında bölgede çıkan kargaşadan nasibini alarak güvensizlik ortamından dolayı büyük oranda zarar görmüştür (Mayevysky, 107). Nasturiler arasında ceviz dışında kerestesi ve meyvesi için bol miktarda dut ağacı yetiştirilerek meyveleri incir gibi kurutulmuş ihtiyaca göre hazır hale getirilirdi. (Tyler, 287-88; Cutts, 202-203; Hay, 108; Matiyef, 24)

6.5. Tütün Üretimi

XIX. yüzyıl Nasturi toplumunda tütün kullanımı ve sigara tiryakiliği oldukça yaygındı. Osmanlı Devleti sınırları içinde Şemdinli ve Gevar/Yüksekova bölgesinde yaşayan yerleşik Nasturiler Kürtlerle birlikte burada kendilerine ait olan tarlalarda hem kendi ihtiyaçlarını gidermek ve hem de pazarlarda satmak için tütün yetiştirmişlerdir (Marsh, 143; Maclean ve Browne, 72; Cuinet, 660; Heazal ve Margoliouth, 1913, s.66; Millingen, 1998:164). Sattıkları bu tütün neticesinde diğer gıda maddelerini satın alırlardı. Başta misyoner Heazal olmak üzere bütün misyonerler, Şemdinli Nasturilerinin yetiştirmiş olduğu tütünün bölgedeki diğer tütünlere göre daha kaliteli olduğunu belirtmişlerdir. (Tyler, 187-89; Marsh, 143; Heazal ve Margoliouth, 66; Maclean ve Browne, 72; Jenks, 1892:23-24; Millingen, 164). Yine Nasturiler arasında tütün ekilen diğer başka bir yer de Thuma kabilesine bağlı olan Gawaia ile Muzria köylerinin olup; bölgenin meliki o dönem daha değerli olan Samsun tütününü yetiştirmek istemiştir (Coan, 189).

Şemdinli bölgesinde yaşayan Heriki ve Nasturilerin yetiştirmiş oldukları tütünlerin 1875 yılındaki piyasa değeri 350.000 kaimeyi bulmuştur. Yetiştirilen tütünler ticari pazar olarak İran şehirlerine sevk edildiği gibi, (A.MKT.MHM. 480/66) Musul'daki parfüm ve koku üreticilerine de satılmıştır (Cuinet, 660).

1840 yılından itibaren Kürtler ve Nasturiler, Osmanlı Devleti'ne olan vergilerini tam olarak ödemediklerinden 1875 yılına gelindiğinde borçları 70-80 bin yük kuruşa kadar yükselmiştir. Ayrıca aynı yıl Nasturiler ve Kürtler vergi vermedikleri gibi tütün tarlalarının yeniden kayıt altına alınmasına, vergi alınacağı kaygısıyla karşı çıkmışlardır. Nasturilerin ve Kürtlerin bu tavır üzerine Van Eyaleti gerekli kayıtların tutulması ve tahsilâtın gerçekleştirilmesi için asker sevki tedbirine başvurmuştur (A.MKT.MHM. 480/66).

Şemdinli Nasturileri gibi Urmiye'deki kardeşleri de tütün ekmekteydiler (Heazal ve Margoliouth, 92-93). Urmiye'de yetiştirilen tütünler daha çok yörede alışkanlığına uygun olarak nargile içimine yönelik olduğundan, içimlik tütün daha çok Hakkâri'den bölgeye getirilerek satılmıştır. Bu tütün piyasada bulunmadığı dönemlerde Urmiye

Nasturileri kendi yetiştirdikleri nargilelik tütünleri sigara içimi için kullanılmıştır (Maclean ve Browne, 72). XIX. yüzyılda Hakkâri ve İran bölgesinde yetiştirilen tütünler kalitesine göre üç sınıfa ayrılırdı. Pazarlarda satılan tütünlerin batmanı (2,9 kg) 10, 12, 15 kuruş arasında değişmekteydi (Nikitin, 1976, s. 113).

6.6. Mazı

Osmanlı topraklarındaki Nasturilerin, Hakkâri ve Kuzey Irak'taki ticari faaliyetleri yetiştirilen ürünlerin satılması veya değişiminden ibaretti. Bu anlamda önemli ticari ürünlerden özellikle Hakkâri, Amediye ve Ravenduz bölgesinde yetişen Valonia Oak cinsi meşe ağaçlarından toplanan mazı önemli bir ürün olarak göze çarpmaktadır (Badger, 215; Cuinet, 660). Mazı, Valonia Quercus infectoria (mazı meşesi)'i bir böceğin ısırması ile çıkan öze denir. Dericilikte, sepicilikte kullanılan değerli bir maddeydi.

Doğal kaynaklarla sulanan Amediye ovasının yakınlarındaki Tura Garah Dağı'ndan Ravenduz şehrine kadar olan 3 günlük bölgeden elde edilen mazılar XIX. yüzyılın ikinci yarısında Roma Katoliklerine mensup Keldani Davut ismindeki mazı tüccarı tarafından ticareti yapılmıştır (Answorth, 1840: 28; Perkins, 1850c:93; Perkins, 1868d:140). Davut'un dışında bu meşe palamutlarının alım ve satımını bölgedeki Yahudi tüccarlarda yapmıştır (Brauer ve Raphael Patai, 2005:275).

Meşe ağaçları ile kaplı olan bu bölgelerden Tiyari bölgesi, Thuma (Layard, 150) bölgesine göre daha verimliydi. Bu bölgelerden elde edilen mazılar Musul ve İran'a satılırdı. Nasturiler için İran mazı pazarı getirisinden dolayı Musul mazı pazarından daha fazla önem arz etmişti (Layard, 127; Hay, 109; Nikitin, 113). Bu dönemde, İran-Türk sınırının oldukça karmaşık ve kesin sınırlarının çizilmemesi Nasturilerin bu ticaretini kolaylaştırmıştır (Sasani, 2006:230-32). Mayevkyski'nin "...Türkiye- İran hudut muntikasında İran tarafında ne polis, ne muhafız ve ne gümrükçü hiç kimse bulunmaz, hatta hudut bile işaret edilememiştir. ..Nereye arzu edilirse gidilebilir..." ifadeleri Nasturilerin İran pazar ve şehirleri ile nasıl rahatça ticaret yaptıklarını açıklamaktadır (Mayevsky, 189). Buna rağmen Güney ve Doğu Anadolu'daki mazı ticaretini, Osmanlı Devleti yurt içinde tutmaya çalışmıştır. Bunun için de zaman zaman emirler çıkarmıştır. Çünkü mazı deri sanayinde derinin tabaklanması için çok önemli bir maddeydi. Yabancılar tarafından alınan veya vurguncular tarafından stoklanması sonucunda mazı fiyatları artıyor, bu da ister istemez ayakkabı, mest, çizme ve deriden yapılan eşyanın fiyatlarını yükseltiyordu. Bu nedenle mazının yurtdışı çıkışına engel olunmak istenmiştir. 1815 yılında mazının kantarı 250 kuruş civarındaydı (Hezarfen, 2003: 29). 19. yüzyılın sonunda bölgeden pazarlara sunulan mazı miktarı 30.000 kantar civarında (bir kantar 250 kg) bulunmaktaydı. Yine bu dönemde bir batman (2,9) mazının fiyatı ise 50 kuruş civarında bulunmaktaydı (Nikitin, 113).

7. KİTLİKLER VE YAĞMUR DUASI

XIX. Yüzyıl boyunca Nasturilerin yaşamış olduğu coğrafyada zaman zaman ölümlere de sebebiyet veren kuraklıklar ve kıtlıklar yaşanmıştır. Bu zamanlarda insanlar, yiyecek ve gıda maddeleri bulabilmek adına kendi bölgelerinden başka bölgelere göç etmek durumunda kalmışlardır. Bu bağlamda, 1825 (Badger, 79) 1862 (Anderson, 1884:288) 1877 (Report, 1878:48), 1879 (Marsh, 295), 1880 (Report,

1881:45-36; Speer, 71-72). 1892 Heazel ve Margoliouth, 64-65), 1899 (Cantuar, 1899:291-92) yılları örnek verilebilir.

Nasturiler, bir kıtlık ile karşılaştıklarında yağmur yağması ve kuraklıktan kurtulmak için bir araya toplanır ve Tanrı'ya bir kurban keserlerdi. Kesilen kurban etrafında toplanıp beraberlerinde getirmiş oldukları diğer yiyeceklerle bir ziyafet sofrası oluşturarak Tanrı'ya dua ederlerdi. Bu kurban ve dualar sayesinde Tanrı'nın kendilerini affedip kıtlık günlerini sona erdireceğine inanırlardı. Eğer bir ay boyunca hiçbir yağmur belirtisi havada görülmezse; su bulmak için bir pınarın kaynağından su alınarak; su bulunması muhtemel kayaların arasına serpiştirilir ve kayalar arasında nemden saklanmış bir su kaynağı tespit edilmeye çalışılırdı. Bundan sonra, su olması muhtemel yerde kazmalarla bir çukur açıp içerisine barut doldurularak patlatılırdı. Patlamanın etkisiyle açılan yerden su çıkardı. Ancak bu su sürekli akmayıp bir müddet sonra tekrar kururdu (F.H.N., 1902:505-507). Yağmur dualarına zaman zaman Müslüman komşularıyla birlikte katılmaktaydılar. Örneğin; 1850'lerde Musul'da yağmurun yağmadığı zamanlarda birlikte dua etmiş ve oruç tutmuşlardır(Layard, 302).

8. SONUÇ

XIX. yüzyıl Nasturi toplumundaki tarımsal faaliyetlere bakıldığında üretilen ürünlerden tahılların özellikle Hakkâri Nasturilerine yetmediğini görmekteyiz. Bunun temel nedeni yaşadıkları coğrafyanın arazi yapısının buna imkân vermemesidir. Buna rağmen bu bölgedeki Nasturiler başta Zap Nehri olmak üzere akarsuların yarmış olduğu vadilerdeki düzlükleri teraslayarak tarla haline getirmiş ve azami ölçüde bu alanlardan yararlanma yoluna gitmişlerdir. Bu anlamda dönüşümlü olarak buğday, mısır ve pirinç gibi tarım ürünleri ekmişlerdir.

Tarım ürünleri arasında özellikle üzüm Nasturi toplumunda gerek şarap üretiminde gerekse kurutup ihraç ürünü olması bakımından önemli bir yer işgal etmiştir. Bu nedenle Nasturiler tarafından birçok çeşidi yetiştirilmiş ve uzun müddet tüketilebilmesi için çeşitli yöntemlerle saklanmıştır. Üzüm dışında yurtdışına ihracatı yapılan ürünler olarak ceviz ve tütün göze çarpmaktadır. Ceviz kütükleri Avrupa dahil birçok yurtdışındaki ülkelere satılırken tütün daha çok İran ve Osmanlı ülkesinde tüketilmiştir.

Görebildiğimiz ve inceleyebildiğimiz kaynaklara göre XIX. yüzyıl Nasturi tarımı, Ortadoğu'daki ekonomik faaliyetlerde fazla bir rol oynamadığı görülmektedir. Aksine gerçekleştirilen üretim kendilerine bile yetmemektedir. Yine tarımsal faaliyetlerin geleneksel usulde yapıldığı ve insanların bu işi ticaret için değil daha çok kendi ihtiyaçlarını karşılamak için gerçekleştirdikleri görülmektedir.

KAYNAKÇA

Sadaret Mektubi Mühime Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.)

Dosya No: 480 Gömlek No: 66.

Yıldız Esas ve Sadrazam Kamil Paşa Evrakı (Y.E.E.)

Dosya No: 132 Gömlek No: 26.

Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK. UM)

Dosya No:3 Gömlek No: 40.

Sadaret Umum Vilayetler Tahriratu (A.MKT. UM)

Dosya No: 147 Gömlek No: 43.

Albayrak, Kadir (1997), *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara.

Anderson, Rufus (1872), *History of the Missions of the American Board of Commissioners Foreign Missions to the Oriental Churches c. I*, Boston.

Anderson, Rufus,(1884). *History of the Misions of the American Board of ComMissioners Foreign Missions to the Oriental Churches c.II*, Boston 1884.

Badger, George Percy (MDCCCLII), *The Nestorians and Their Rituals with the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844 Vol. I*, Joseph Masters, Aldersgate Street, And New Bond Street, London.

Bilgili, Ali Sinan (2004), *Osmanlı İnan ve Azerbaycanı I. (16. ve 18. Yüzyıllar Sosyalve Ekonomik Tarih)*, Bozlar Yay., Erzurum.

Brauer, Eric and Patai, Raphael (2005), *Kürdistanlı Yahudiler*, Çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, I.Baskı, İstanbul.

Campell, William W. (1844), *A Memoir Of Mrs. Judith S. Grnat, Late Missionary To Persia*, New York.

Cantuar, F. (1899), “Nestorian Distress Fund”, *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. XXXVIII., Published For The Assyrian Mission London, 323.

Coleman, Lyman (1858), *Ancient Christianity Exemplified in the Private, Domestic, Social, and Civil Life of Primative Christians, and in the Orginal Institutions, Offices, Ordinances, and Rites of the Church*, Lippincott, Grambo & Co., Philadelphia.

Cuinet, Vital (1891), *La Turquie D’Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L’Asie-Mineure c. II*, Ernest Leroux, Editeur 28, Reu Bonaparte, 28, Paris.

Cutts, Edward L. (1876), *Christians Under the Crescent in Asia*, London.

Çelik, Mehmet (1995), *Süryani Tarihi c. I*, Ayraç Yayınları, I.Baskı, Ankara.

Dalyan, Murat Gökhan (2009), *19. Yüzyıl’da Nasturiler, (İdari-Sosyal-Yapı ve Siyasal İlişkiler)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta.

Dwight, Harrison Gray Otis (1840), *Memoir Of Mrs. Elizabeth B. Dwight: Including An Account Of The Plague 1837*, New-York.

Grant, Asahal (1994), *Nasturiler ya da Kayıp Boylar*, Çev. Meral Barış, Bet-Prasa-Bet-Froso, Nsibin Yayınevi, Södertälje-Sweden.

Hay, W.R.. (2005), *Two Years in Kurdistan (1918-1920)*, Londra 1921. (*Kürdistan’da İki Yıl 1918-1920*, Çev. Fahri Adsay, I.Baskı, Avesta Yayınları, Barış Matbaası, İstanbul.

- Heazal, F. N. and Margoliouth, M.A., (1913), *Kurds & Christians*, London.
- Hezarfen, Ahmet (2003), *Osmanlı Belgeleri 'nde Diyarbakır Tarihi*, Yayına Hazırlayan: Cemal Şener, Etik Yay.I.Baskı, İstanbul Haziran.
- Jenks, David (1892), "The Famine in Nochea", *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. XI., Published For The Assyrian Mission London, 23-24.
- Joseph Plumb Cochran, M.D of Persia*, Fleming H. Revell Company, New York.
- Kinneir, John Macdonald (1818), *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, in The Years 1813 and 1814; with Remarks on The Marches of Alexander, and Retreat of The Ten Thousand*, John Murray, Albemarle-Street, London.
- Lalayan, E. A. (1914), *Van Bölgesinde Asurlar*, Çev. Edip İhsan Polat, Tiflis.
- Laurie, Thomas (1853), *Dr. Grant And The Mountain Nestorians*, Boston.
- Layard, Austen Henry (2000), *Ninova ve Kalıntıları Kürdistan'ın Keldani Hıristiyanları, Yezidiler ya da Şeytana Tapanların Ülkesine Bir Gezi, Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması*, Çev. Zafer Avcı, Avesta Basın Yayın, İstanbul.
- M., J. (1901), "Arrival At Urmi", *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. XLIV., Published For The Assyrian Mission London, 424-426.
- Maclean, Arthur John and Browne, William Henry(1891), *The Catholicos of the East and His People, Being the Impressions of Five Years Work in the Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission" An Account of the Religious and Secular Life and Opinions of the Esatern Assyrian Christians of Kurdistan and Northern Persia (Know also as Nestorians)*, London.
- Marsh, Dwight W. (1865), *The Tennesseean In Persia and Koordistan Being Scenes and Incidents in The Life Of Samuel Audley Rhea*, Presbyterian Publication Committee, Philadelphia,.
- Matiyef, KP. (1996), *Asurlar, Modern Çağda Asur Ulusal Sorunu*, Çev. Murat Kara, Bet-Prasa & Bet-Froso, Nsibin Yayınevi.
- Millingen, Major Frederick (1998) *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Çev. Nuray Mestçi, Doz Yayınları, I. Baskı, İstanbul.
- N., F.H. (1902), "Tyari", *Quarterly Report of Assyrian Mission*, No. XLVIII., Published For The Assyrian Mission London, 505-507.
- Nikitin, Bazil (1976), *Kürtler Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Özgülük Yolu Yay., İstanbul Aralık.
- Perkins, Justin (1843a), *A Residence of Eight Years in Persia Among The Nestorian Christians*, Boston.

- Perkins, Justin (1843b), "A Residence of Eight Years in Persia, Among The Nestorians Christians; With Notices of Muhammedans", *The Christian Examiner and General Review Vol.XXXIV.Third Series Volum XVI.*, Boston, 100-110.
- Perkins, Justin (1850c), "Journal of a Tour from to Mosul, through The Koordish Mountains, and a Visit to Ruins of Nineveh," *American Oriental Society*, Boston, 71-119.
- Perkins, Justin and Laurie, Thomas, (1862), *Historical Sketch of the Mission to the Nestorians and of the Assyria Mission*, New York,.
- Perkins, Justin (1868d), *Missionary Life in Persia Being Glimses of the A Century of Labros among the Nestorians*, Boston.
- Report (1842), of The American Board of Commissioners for Foreign Mission. Present At The Thirty-Third Annual Meeting, Held In The City of Norwich, Connecticut, Sept.13,14,15 & 16, 1842, Printed For The Board, By Crocker And Brewster, Boston, 127-131.*
- Report (1843), of The American Board of Commissioners for Foreign Mission. Present At The Thirty-Fourth Annual meeting, Held In The City of Rochester, N.Y., Sept.12,13,14 &15, 1843, Printed For The Board, By Crocker And Brewster, Boston, 106-114.*
- Report (1844), of The American Board of Commissioners for Foreign Mission. Present At The Thirty-Fifth Annual Meeting, Held In The City of Worcester, Massachusetts., Sept.10-13, 1844, Printed For The Board, By Crocker And Brewster, Boston, 139-149.*
- Report (1845,)of The American Board of Commissioners for Foreign Mission. Present At The Thirty-Sixth Annual Meeting, Held In Brooklyn, New York, Sept. 9-12, 1845., Printed For The Board, By T.R. Marvin. Boston, 113-126.*
- Report (1855), of The American Board of Commissioners for Foreign Mission. Present At The Forty-Sixth Annual meeting, Held In The City of Utica, NewYork, September11-14, 1855, Printed For The Board, By Crocker And Brewster, Boston, 75-87.*
- Sasani, Han Melik (2006), *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, Ter. Hakkı Uygur, Klasik Yay., I.Baskı, İstanbul.
- Shedd, William A., (1903), "The Assyrians of Persia And Eastern Turkey", *Bulletin of the American Geographical Society Vol. 35., No. 1.*, New York, 1-7.
- Shedd, J. H. (1871), *A Sketch Of The Persia Mission*, New York.
- Shedd, William A. (1903), "The Syrians Of Persia And Eastern Turkey", *Bulletin Of The American Geographical Society Vol.35., No1., 1903*, New York, 1-7.
- Smith, Eli and Dwight, H.G.O., (1834), *Missionary Researches in Armenia: Including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oroomiah and Salmas*, London.

- Smith, Eli (1833), *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. H.G.O. Dwinght in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, Vol. II*, Boston.
- Speer, Robert E. (1911), *The Hakim Sahib The Foreign Doctor a Biography of*
- Termen, İ.R., (1910), *1906'da Van Bölgesindeki Hakkâri Dağlarına Düzenlenen Bir Gezi İle İlgili Rapor*, Çev. Edip İhsan Polat, Tiflis.
- The Forth-Eighth Annual Report (1885), Board of Foreign Missions Of The Presbyterian Church of The United States of America Presented To The General Assembly, May. 1885.*, New York , Mission House, 23 Centre Street, 67-76.
- The Forth-First Annual Report (1878), Board of Foreign Missions of The Presbyterian Church of The United States of America Presented To The General Assembly, May. 1878.*, New York , Mission House, 23 Centre Street, 46-51.
- The Missionary Herald, (1851), Vol. XLVII. June, 1851, No.6.”, *The Missionary Herald Containing The Proceedings of The American Board of Commissioners For Foreign Mission With A View of Other Benevolent Operations For Teh Year 1851, Vol. XLVII.*, Boston, 182-190.
- The Sixty-Second Annual Report (1899), Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church of The United States of America Presented to the General Assembly, May. 1899., New York, 193-209.
- Tyler, W.S. (1859), *Memoir of Rev. Henry Lobdell, M.D. Late Missionary of The American Board At Musul: Including The Early History of The Assyrian Mission*, PublishedBy The American Tract Society, Boston.
- Wigram,, W. A. (1929), *The Assyrians And Their Neighbours*, G.Bell & Sons, London 1929, <http://www.aina.org/books/aatn.htm>. (Erişim tarihi: 17.3.2006.)
- Wigram, W.A. and Wigram, Edgar T.A. (2004), *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, I.Baskı İstanbul.

